

Кобирилка Г. С.,

кандидат філологічних наук,

старший науковий співробітник відділу діалектології

Інституту української мови Національної академії наук України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6615-4924>

АРЕАЛИ НАГОЛОШУВАННЯ ІМЕННИКІВ В УКРАЇНСЬКОМУ ДІАЛЕКТНОМУ ПРОСТОРИ

Анотація. Статтю присвячено аналізу наголошування іменників в українському діалектному обширі. Визначено акцентуаційні риси іменників, які диференціюють та інтегрують український діалектний простір; окреслено ареали функціонування демаркаційних акцентуаційних рис.

Аналіз наголошування іменників здійснено на ґрунті лінгвогеографічних, зокрема Атласу української мови та регіональних атласів, лексикографічних, дескриптивних праць діалектологів, власної картотеки авторки.

Проаналізований матеріал засвідчив, що наявність чи відсутність певної акцентуаційної ознаки є одним із критеріїв виокремлення говору, окреслення перехідних говірок чи розмежування говору на східну і західну частини. Протиставними в українському обширі є *парокситонне, пропарокситонне, окситонне наголошування* іменників. За цими акцентуаційними ознаками в українському обширі можуть бути здиференційованими наріччя, група говорів, говір. З'ясовано, що парокситонне наголошування, на кшталт, 'вода, 'коза, кро'пива протиставляється окситонному во'да, ко'за, кропи'ва, що є звичним для більшості українських діалектоносіїв; ця ознака є визначальною в проведенні демаркаційних меж в українському діалектному обширі. Водночас вирізняється своєю незвичністю не тільки парокситонний акцентний тип, а й окситонний: бат'ко – у бойківських; стри'на – закарпатських говірках.

Зроблено висновок, що вивчення акцентуаційних рис, які диференціюють та інтегрують український діалектний простір, а також визначення ареалів їх функціонування, необхідно продовжувати, адже вони допоможуть визначити генезу певних акцентуаційних явищ, розкрити шляхи їх виникнення, проаналізувати міжмовний взаємозв'язок на акцентному рівні.

Ключові слова: говірки, іменники, наголошування, акцентуаційні особливості, діалектний простір.

Постановка проблеми. Дослідження діалектного мовлення залишається актуальною проблемою сучасної лінгвістики. Українські говірки добре репрезентовані лексикографічно, лінгвогеографічно, дескриптивно. Нині «для української діалектології, як і для інших слов'янських, – зазначає П. Гриценко, – актуальними є проблеми: що з усієї складної структури діалектної мови необхідно досліджувати, для чого і за допомогою яких дослідницьких прийомів і процедур студіювати цей феномен» [1, с. 145]; для повноти представлення необхідна інформація про всі мовні рівні, зокрема і про акцентологію, яка досі залишається не досить дослідженою. Саме тому одним із актуальних завдань є дослідження діалектної акцентології загалом та вияв акцентуаційних ознак, які диференціюють й інтегрують українські говірки

в межах національного, східнослов'янського і слов'янського континууму.

Аналіз досліджень. Дослідники, періодично фіксуючи діалектні особливості наголошування, окреслювали ареали їх поширення й намагалися пояснити походження акцентуаційних явищ. Зокрема, це відображено в працях І. Свенціцького, С. Рабій, Я. Пури, Ф. Жилка, П. Чучки, С. Бевзенка, Д. Гринчишина, П. Ткачука, А. Очеретного, Г. Клепікової, І. Омеляненка, В. Латти, В. Власенка, І. Варченка, Н. Марчук, Я. Рігера, О. Ковач, В. Кирилича, К. Іваночка, Г. Кобирилки.

Мета дослідження – визначити акцентуаційні риси іменників чоловічого та жіночого родів, які диференціюють й інтегрують український діалектний простір.

Відповідно до мети поставлено завдання – окреслити ареали функціонування демаркаційних акцентуаційних рис.

Джерелом дослідження послуговували лінгвогеографічні, зокрема Атлас української мови (далі – АУМ) та регіональні атласи, лексикографічні, дескриптивні праці діалектологів, власна картотека авторки.

Виклад основного матеріалу. В українському діалектному просторі спостережено функціонування двох акцентних систем: із вільним, рухомим наголосом, не фіксованим за складом чи морфемою, що властивий більшості українських говірок; та зі сталим на другому складі з кінця слова – парокситонний наголос, що характерний лемківським говіркам.

Парокситонеза вирізняє лемківські говірки в національному та східнослов'янському обширі. Фіксує парокситонне наголошування, мовознавці намагалися визначити джерело його походження в українських говірках, зокрема це відображено в працях І. Огієнка, П. Чучки, Л. Коць-Григорчук, В. Винницького. Дослідників, безперечно, цікавив і хронологічний аспект виникнення акцентних систем: а) із рухомим наголосом, б) фіксованим. За допомогою порівняльно-історичного аналізу О. Потебня обґрунтував рухомість наголосу як давніше явище, аніж нерухомість [3, с. 17].

В українському діалектному просторі парокситонеза проявляється як система і як окремий тип наголошування на тлі вільного рухомого, не закріпленого за складом чи морфемою східнослов'янського наголосу. Парокситонеза як система – особливість мовної структури лемківських говірок. За цією акцентуаційною ознакою дослідники проводили межу між західною і східною частинами українських говірок Східної Словаччини, надсянських говірок: парокситонне наголошування характерне західній частині говірок; вільний, рухомий наголос – східній частині [16, с. 122; 8; 30]. Парокситонеза на тлі вільного рухомого наголосу, не порушуючи східнослов'янської акцентної

системи, властива окремим словам та їхнім формам на всьому українському діалектному просторі; найчастіше такий акцентний тип виявляють у говірках південно-західного наріччя [2].

Окрім парокситонного, в українському обширі функціонує пропарокситонне, окситонне наголошування. За цими акцентуаційними ознаками в українському обширі можуть протиставлятися наріччя, група говорів, говір. Нижче наводимо іменники, наголошування яких є диференційною ознакою в українському діалектному просторі; водночас подаємо окреслення діалектних ареалів, у яких зафіксовано акцентуаційну рису.

1. Парокситонне наголошування:

– дво-, трискладові іменники жіночого, чоловічого родів: *'болван* – закарпатські (зокрема, околиць Ужгорода) [28, с. 59]; *'вага*¹ – закарпатські (зокрема, околиць Ужгорода) [28, с. 59]; *'вода* [24, с. 69; 28, с. 59], *'вдйна* [25, с. 5], *'верба* (з *'вєр'би*) [22, ч. 1; 9, с. 275, 282; 20, с. 198; 27, с. 15]; *'вуц'а* – закарпатські (зокрема, околиць Ужгорода) [28, с. 59]; *'ган'ба* – закарпатські (зокрема, околиць Ужгорода) [28, с. 59]; *'зимл'а* – закарпатські (зокрема, околиць Ужгорода) [28, с. 59]; *'ков'баса* – закарпатські (зокрема, околиць Ужгорода) [28, с. 59]; *'ко'ч'е(и)рга, ко'ц'уба* [4, т. 2, к. 134; 22, ч. 1; 14, ч. 1, к. 26; 28, с. 59]; *'народ* – закарпатські (зокрема, околиць Ужгорода) [28, с. 59], *'нар'ід* – надсянські, бойківські, наддністрянські [15]; *'сосна* – закарпатські (зокрема, околиць Ужгорода) [28, с. 59]; *'соха* – закарпатські (зокрема, околиць Ужгорода) [28, с. 59]; *'ам'ін'* – закарпатські [12]; *'т'руна* – закарпатські, бойківські, надсянські говірки [4, т. 2, к. № 134]; *'бр'іхн'а* – гуцульські [10];

– трискладовий іменник жіночого роду *'крати'ва: кро'пива* – говірки південно-західного, північного наріччя; *'крати'ва* – південно-східного [4 т. 1, к. 316; 4, т. 2, к. 129; 4, т. 3, ч. 3, к. 51; 14, ч. 1, к. 6; 6, с. 49; 18 с. 40, 43];

– двоскладовий іменник чоловічого роду *'фар'тух: фар'тух* – бойківські, надсянські, наддністрянські говірки [15], а також східночернігівські, західнословобожанські, східнополтавські, північностепові, східні середньонаддніпрянські. Поширеність такого типу наголошування дала підстави І. Варченкові вважати, що парокситонне наголошування іменника *'фар'тух* «має істотніші підстави бути нормою української літературної мови» [6, с. 47]. Щодо походження парокситонези *'фар'тух*, то він є пізнішим утворенням, оскільки в давніх українських пам'ятках зафіксовано окситонеза – *'фар'тух*; парокситонний тип наголошування в говірках, які межують із російськими, може підтримуватися російською мовою, а в південно-західних – польською;

– двоскладовий іменник чоловічого роду *'хво'рост: за* дослідженням І. Варченка, парокситонне наголошування *'хво'рост* характерне говорам, скартографованим у 1 т. АУМ, такий тип наголошування трапляється як варіант у середньонаддніпрянських, східноволинських; рідко вживається в подільських, східнополтавських і західнословобожанських; ареал окситонного наголошування *'хво'рост* переважає в подільських, східнополтавських, середньонаддніпрянських, східноволинських і рідко – у східночернігівських, південночернігівських, середньопольських, північностепових говірках [6, с. 49–50];

– двоскладовий іменник чоловічого роду *'шчавел'*: парокситонне наголошування *'шчавел'* властиве наддніпрянським, польським говіркам, трапляється також у східноволинських,

північностепових і спорадично зафіксовано у західнополтавських, східноподільських говірках [6, с. 50];

– двоскладові іменники чоловічого роду *'Вас'ко, Дмит'ро, Ми'рон, Миш'ко, Олег, Олес', Роман, Слаў'ко: 'Вас'ко, 'Мирон, 'Митро, 'М'іс'ко, 'Олег, 'Олес', 'Роман, 'Слаўко* – закарпатські, бойківські, надсянські, наддністрянські говірки [25, с. 7; 15]; зауважимо, що у словозмінній парадигмі наголос залишається на тому самому сегменті, пор.: *'Вас'кови, 'Мирону, 'Митре, 'М'іс'ку, 'Олегом, 'Олес'у, 'Роману, 'Слаўком*;

– трискладовий іменник жіночого роду *'Ма'р'ія* Мати Божої: *'Ма'р'ія* Мати Божої (але як жіноче ім'я – *'Ма'р'ія*) – бойківські, надсянські говірки [15];

– прийменниково-іменникова конструкція *на 'Петра* – назва церковного свята (*до 'Петра* – як чоловіче ім'я) – зафіксовано в говірках трьох наріччя [15].

2. Пропарокситонне наголошування:

– трискладовий іменник жіночого роду *'мо'гилка* у формі називного відмінка множини: *'могилки* – правобережнополіські говірки [5, с. 149];

– трискладові іменники жіночого роду *'боро'да, боро'зда, боро'на, голо'ва, сере'да, чере'да: 'борода, 'борозда, 'борона, 'голова, 'середа, 'череда* вирізняє закарпатські (зокрема, у Бараничах, Довгому Полі, Дравцях, Коритняках, Підгорбі, Мирча, Ставне) [28, с. 60], *'череда*, але *'бороз'да* – с. Сокириця Хустського р-ну [25, с. 29, 414], *'борода, 'борозда, 'борона* – надсянські говірки [7, с. 4, 34; 15].

Пропарокситонне наголошування характерне також і фонетично новому слову – прийменниково-іменникової конструкції. Попри те, що українській мові не властиво переносити наголос на прийменник, однак такий рух наголосу зафіксовано в правобережнополіських говірках: *'уз'аў'її' за' пемл'і, за' коси, об'земл'у, на' зору* [5, с. 148].

3. Окситонне наголошування:

– двоскладові іменники чоловічого роду *'килим, п'ранор, 'остріў: ки'лим, пра'пор, ост'ріў* – південно-західні говірки [5, с. 148];

– двоскладовий іменник чоловічого роду *'бат'ко: бат'ко* – бойківські [23; 15];

– трискладовий іменник чоловічого роду *'дог'вор* – буковинські [26, с. 98];

– двоскладовий іменник чоловічого роду *'ву'зол: ву'зол* – південні середньонаддніпрянські говірки [13, с. 602; 17, с. 12];

– двоскладовий іменник *'с'тина: окситонеза ст'іна* – середньопольські, подільські, східночернігівські, північностепові [6, с. 48], а також бойківські, надсянські, наддністрянські говірки [15];

– двоскладовий іменник *'с'кирта: окситонеза скир'та* (*'скир'да ск'і'р'да*) «переважає в північночернігівських, західнословобожанських і рідше виступає в південночернігівських, спорадично – у подільських, північностепових» [6, с. 48]; парокситонеза *'с'кирта* (*'ск'і'рта, 'скирда, 'стирта*) функціонує у середньопольських, східноволинських [6, с. 48], а також у говірках південно-західного наріччя, зокрема бойківських, надсянських, наддністрянських [15];

– двоскладовий іменник чоловічого роду *'ком'ір: ко'м'ір* – говірки північного, західнополіського говору; *'ком'ір* – говірки південно-східного, південно-західного наріччя, волинські говірки [18, с. 37];

– чотирикладовий іменник чоловічого роду *'Воло'димир: Володи'мир* – надсянські говірки; мабуть, за аналогією до

¹ Ілюстративний матеріал подаємо так, як у цитованому джерелі.

Л'убомир; у словозмінній парадигмі наголос нерухомий, пор.: Володи'мира, Володи'миру, Володи'миром.

Диференційною ознакою в українському діалектному просторі є і наголошування у словозмінній парадигмі, зокрема форми називного відмінка множини, пор.: коро'ви – правобережна, ко'рови – лівобережна [4, т. 1, к. 389; 4, т. 1, к. 151]; родового відмінка множини іменників жіночого роду: 'више'н' – ви'шен', че'решень – че'ре'шенень, а також множинного іменника грош'і: гро'шей – з'рошей – саме за цією ознакою І. Омеляненко виділяв смугу перехідних від південно-західних до південно-східних говорів [21, с. 163–166] та інших відмінкових форм².

На наголошування іменників можуть впливати префікси, суфікси. На думку І. Огієнка, «до певної міри наголос залежить від значеннєвої сили однієї з трьох головних частин слова: кореня, кінцівки та приростка. У давнину наголос був накорінним частіш, як тепер, бо власне корінь відіграє головну роллю у слові, чому й зазначається наголосом. З бігом часу в мові творилися важливі найрізніші кінцівки» [19, с. 14]. Під кінцівкою І. Огієнка розумів «флексію слова, або флексію і суфікс чи наросток його» [19, с. 14]. Цей процес в українських говірках також має свої особливості, пор.: кур'а'тина, сви'нина, тел'а'тина – закарпатські (зокрема, околиць Ужгорода) [28, с. 61], вуй'чина – наддністрянські [29, с. 86]; бля'хар л'і'кар, му'л'ер, пе'кар – наддністрянські говірки [29, с. 54; 11, с. 45–47; 5, с. 148]; 'молодець [9, с. 216]; 'китиць і [9, с. 216]; п'рабаба, 'тов'ітка – правобережнополіські говірки [5, с. 148]; 'відриу', 'нар'ід, 'проїзд, 'розриу – надсянські, бойківські, наддністрянські [5; 15]; 'в'ідадка, 'в'ідр'ізок, 'зароб'іток, 'прибуток, 'розгадка – надсянські, бойківські, наддністрянські говірки [5, с. 148; 15], за'рібок – буковинські [26, с. 141]; п'римоука – правобережнополіські говірки [5, 148]; дич'у'на, л'ішч'і'на, роди'на – закарпатські говірки (зокрема, околиць Ужгорода) [28, с. 61].

Не з'ясованим залишається питання: «Чому в деяких говірках і яких саме наголос переходить із кореня на префікс, суфікс, закінчення, а в інших залишається стояти на тому самому сегменті – корені?».

Висновки. Проаналізований матеріал свідчить, що наявність чи відсутність певної акцентуаційної ознаки є одним із критеріїв виокремлення говору, окреслення перехідних говірок чи розмежування говору на східну й західну частини. Акцентуаційними рисами, які диференціюють український діалектний простір, є: парокситонеза, пропарокситонеза, окситонеза.

Очевидним є те, що парокситонне наголошування, на кшталт, 'вода, 'коза, кро'пива протиставляється окситонному во'да, ко'за, кропи'ва, який є звичним для більшості українських діалектоносіїв, саме такий тип наголошування є і нормативним у сучасній українській літературній мові; ця ознака є визначальною в проведенні демаркаційних меж в українському діалектному обширі. Водночас вирізняється своєю незвичністю не тільки парокситонний акцентний тип, а й пропарокситонний ('борода, 'година, 'коліска), окситонний (бат'ко, стри'на), які функціонують у бойківських, закарпатських говірках.

Наголошування у словозмінній парадигмі та словотворенні в українському діалектному просторі також мають свою специфіку. Вважаємо, що вивчення акцентуаційних рис, які диферен-

ціюють та інтегрують український діалектний простір, визначення ареалів їх функціонування необхідно продовжувати, адже вони допоможуть з'ясувати генезу певних акцентуаційних явищ, розкрити шляхи їх виникнення, проаналізувати міжмовний взаємозв'язок на акцентному рівні.

Література:

1. Гриценко П.Ю. Про один тип джерел сучасних діалектологічних студій. *Діалекти в синхронії та діахронії: загальнослов'янський контекст*. Київ, 2014. С. 145–154.
 2. Кобиричка Г.С. Проблеми дослідження парокситонного наголосу в українських говірках. *Акцентологія. Етимологія. Семантика. До 75-річчя академіка НАН України В.Г. Скляренка*. Київ, 2012. С. 121–132.
 3. Потєбня А.А. Ударение / Підготувала до видання В.Ю. Франчук. Київ : Наукова думка, 1973. 172 с.
- Джерела ілюстративного матеріалу:*
4. Атлас української мови у 3 т., т. 1 – Полісся, Середня Наддніпрянина і суміжні землі; т. 2 – Волинь, Наддніпрянина, Закарпаття і суміжні землі; т. 3, ч. 1 – Донеччина, Слобожанщина і суміжні землі; т. 3, ч. 2 – Нижня Наддніпрянина, Причорномор'я і суміжні землі, Київ, 1984–2001.
 5. Бевзенко С.П. Українська діалектологія. Київ : Вища школа. 1980. 248 с.
 6. Варченко І. О. Міжмовні акцентуаційні контакти і лінгвогеографія. *Праці XII республіканської діалектологічної наради*. Київ : Наукова думка, 1971. С. 46–59.
 7. Верхратський І. Про говір долівський. *Записки наукового товариства імені Т. Шевченка*. Т. 35–36. Львів, 1900. 127 с.
 8. Ганудель З. Лінгвістичний атлас українських говорів Східної Слобаччини, т. I–III, Рєšov. 1984–2001.
 9. Говори української мови : Збірник текстів / За ред. Т.В. Назарової. Київ : Наукова думка, 1977. 592 с.
 10. Голянич М. Мовний портрет села Тюдів. Словник. У 2-х т. Том 1 А–М. Івано-Франківськ : «Лілея-НВ», 2018. 1000 с.
 11. Гринчишин Д.Г. Деякі акцентологічні особливості наддністрянських говірок. *XIV Республіканська діалектологічна нарада : тези доповідей*. Київ : Наукова думка, 1977. С. 45–47.
 12. Грицак М.А. Матеріали до словника українських говірок Закарпатської області. Випуск 1. А–Б / за ред. П.Ю. Гриценка. Київ : КММ, 2017. 380 с.
 13. Гриценко П.Ю. Середньонаддніпряньський говір. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2007. С. 602.
 14. Дзєндзелівський Й.О. Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР: Лексика. Ч. 1–2. Ужгород. 1958–1960.
 15. Рукописні матеріали Г.С. Кобирички з надсянських, бойківських, наддністрянських говірок.
 16. Латта В. Система наголосу українських говорів східної Слобаччини. *Українська діалектологія і ономастика*. Київ : Наукова думка, 1967. С. 108–123.
 17. Мартинова Г.І. Вступ. *Говірки Черкащини. Збірник діалектних текстів / упоряд.: Г.І. Мартинова, Т.В. Щербина, А.А. Таран*. Черкаси : Чабаненко Ю.А., 2013. 881 с.
 18. Матвіяк І.Г. Українська мова і її говори. Київ : Наукова думка, 1990. 161 с.
 19. Огієнко І. Український літературний наголос. Вінніпег : Вид-во «Наша культура». Ч. 15. 1952. 304 с.
 20. Німчук В.В. Закарпатський говір. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ, 2007. С. 197–199.
 21. Омеляненко І. Діалектологічні спостереження над наголосом мови колгоспників сіл Шевченкового і Будиць. *Наукові записки*

² Вивчення поведінки наголосу у словозмінній парадигмі потребує окремого докладного аналізу.

- Ин-ту мовознавства АН УРСР*. Київ : В-во Академії наук УРСР, 1941. Т. 1. С. 163–166.
22. Онишкевич М.І. Словник бойківських говірок. У 2-х т. Київ : Наукова думка, 1984. Т. 1. 495 с. Т. 2. 515 с.
 23. Пура Я.О. Деякі особливості наголосу в говорах західної Дрогобиччини. *Наукові записки філологічного факультету Ровенського держ. педагог. ін-ту*. 1961. Т. V. С. 229–239.
 24. Рабій-Карпинська С. Бойківські говірки. *Збірник статей*. Перемишль : «Перемиська бібліотека» Перемиського відділу Об'єднання українців у Польщі. Том XVIII, 2011. 182 с.
 25. Сабадош І.В. Словник Закарпатської говірки села Сокириця Хустського району. Ужгород : Поліграфцентр «Ліра», 2008. 480 с.
 26. Словник буковинських говірок. Чернівці : «Рута», 2005. 688 с.
 27. Николаев С.Л., Толстая М.Н. Торунь. Словарь карпатоукраинского торуньского говора с грамматическим очерком и образцами текстов. Москва, 2001.
 28. Чучка П.П. Деякі акцентологічні особливості говірок околиці Ужгорода. *Доповіді та повідомлення Ужгородського державного університету. Серія філологічна*. 1958. № 3. С. 59–62.
 29. Шило Г.Ф. Наддністрянський регіональний словник. Львів–Нью-Йорк, 2008. 288 с.
 30. Atlas gwar bojkowych / Pod kier. J. Riegera, Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, т. I–VII, 1980–1991.

Kobyrynka H. Areas of emphasis of nouns in the Ukrainian dialect space

Summary. The article is devoted to the analysis of noun stress in the Ukrainian dialect. Accentuation features of nouns that differentiate and integrate the Ukrainian dialect space are

determined; the areas of functioning of demarcation accentuation features are outlined.

The analysis of stress of nouns is carried out on the basis of linguistic-geographical, in particular Atlas of the Ukrainian language and regional atlases, lexicographic, descriptive works of dialectologists, the author's own card index.

The analyzed material showed that the presence or absence of a certain accentuation feature is one of the criteria for distinguishing speech, delineating transitional dialects or distinguishing speech into eastern and western parts. Opposite in the Ukrainian space are paroxysmal, proparoxytonic, oxytonic stress of nouns. According to these accentuation features in the Ukrainian space can be differentiated dialects, groups of dialects etc. It has been found that paroxysmal stress, such as *'вода*, *'коза*, *кро'пива* opposed to oxytonic *во'да*, *ко'за*, *к'роти'ва*, which is common for the vast majority of Ukrainian dialect speakers; this feature is decisive in the demarcation of borders in the Ukrainian dialect. At the same time, not only the paroxytonic accent type, but also the oxytonic one is distinguished by its unusualness: *кони'то*, *ми'ло*, *стри'на*, which functions in the Transcarpathian dialects.

It is concluded that the studies of accentuation features that differentiate and integrate the Ukrainian dialect space, as well as determining the areas of their functioning, should be continued, because they will help determine the genesis of certain accentuation phenomena, reveal their origins, analyze the interlingual relationship at the accent level.

Key words: dialects, nouns, accents, accentuation features, dialect space.